

- સામાન્ય રીત નિગમના સંચાલન અને નિર્ણય-પ્રક્રિયામાં સરકારનો પ્રભાવ જોવા મળે છે.
  - (iii) સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓ :
- જે ઔદ્યોગિક એકમોનું સંચાલન કંપનીધારા મુજબ થાય છે અને જેની માલિકી સરકાર અને જે-તે એકમના શૈરધારક લોકો કે સંસ્થાઓની સંયુક્ત હોય તેવા એકમને સંયુક્ત મૂડી કંપનીઓ કહે છે.

## 2. ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો :

- જે ઔદ્યોગિક એકમોની માલિકી અને સંચાલન ખાનગી વ્યક્તિ કે પેઢીનું હોય તેને ખાનગી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગ કહે છે. જેમકે ; કાર, ટીવી, પગરખાં વગેરેના ઉદ્યોગ.

### 3. સંયુક્ત ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો :

➢ જે ઔદ્યોગિક એકમો જાહેર ક્ષેત્રના હોય અને સરકાર ઉદ્યોગના માલિકી-એક 51 % કે તથી વધુ શેર સ્વરૂપે લોકો અને પેઢીઓને આપે છે, તેને સંયુક્ત ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે, GSPC. આવા ઉદ્યોગો સરકારના અધિકાર ક્ષેત્રમાં જ રહે છે.

#### 4. સહકારી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો :

➢ જે ઔદ્યોગિક એકમો નાના માલિકો, શ્રમિકો અને ગ્રાહકોનું શોખણું અટકાવી પરસ્પર બધાના લાભ માટે સહકારી ઘોરણે શરૂ કરવામાં આવે છે, તને સહકારી ક્ષેત્રના ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે, ડેરી ઉદ્યોગ, સહકારી બેંકો, IFFCO વગેરે સહકારી ક્ષેત્રના એકમો છે.

## (4) નાના પાયાના ઉદ્ઘોણનું મહત્વ સ્પષ્ટ કરતી ત્રણ બાબતો ચર્ચો.

- નાના પાયાના ઉદ્ઘોણ એ મોટા પાયાના ઉદ્ઘોણાની  
પૂરક તરીકે દેશના સામાજિક અને આર્થિક વિકાસમાં  
સહભાગી બને છે.
- નાના પાયાના ઉદ્ઘોણ છેલ્લા પાંચ દાયકાઓ  
દરમિયાન ખૂબ મહત્વના અને વિકાસશીલ રહ્યા છે.

- નાના પાયાના ઉધોગોનું મહત્ત્વ નીચેની બાબતોનાં  
સંદર્ભમાં સમજવી શકાય છે :
  1. રોજગારી-સર્જન :
- નાના પાયાના ઉધોગો શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન- પદ્ધતિનો  
ઉપયોગ કરતા હોવાથી તેમાં મોટા પાયે રોજગારીનું  
સર્જન થઈ શકે છે.

- વર્ષ 1994 – 95માં નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ 191.40 લાખ રોજગારીનું સર્જન કર્યું હતું, જે વર્ષ 2001 – 02માં વધીને 249.33 લાખ અને વર્ષ 2011–12માં 1012.59 લાખ લોકોને રોજગારી આપનાર ક્ષેત્ર બન્યું હતું.
- ભારત જેવા અતિ વસ્તી ધરાવતા હેવા છતાં દેશમાં પણ નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ ઉત્તરોત્તર રોજગારીની બાબતમાં હરણાફણ ભરી છે.

## 2. ઉત્પાદન-વૃક્ષિ :

- નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા દેશમાં જરૂરિયાત ધરાવતી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરી, ઝડપી ઉત્પાદન-વૃક્ષિ કરી શકાય છે.
- વર્ષ 1994 – 95માં નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ ₹ 4,22,154 કરોડનું ઉત્પાદન કર્યું હતું, જે વર્ષ 2001 – 02માં વધીને ₹ 2,82,270 કરોડ થયું અને વર્ષ 2011 – 12માં વૃક્ષિ પામી ₹ 18,34,332 કરોડ થયું.

➤ આમ, ઓછી મૂડીના ઉપયોગ દ્વારા નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ ઉત્પાદનમાં ખૂબ જ ઝડપી વૃદ્ધિ કરી છે.

### 3. ઉત્પાદન એકમોમાં વૃદ્ધિ :

➤ નાના પાયાના ઉદ્યોગોમાં ઓછા મૂડીરોકાણની જરૂરિયાત હોય છે અને આવા ઉદ્યોગો દેશને અનેક રીતે લાભકર્તા હોઈ સરકાર અને લોકો નાના પાયાના ઉદ્યોગો શરૂ કરવામાં રસ લે છે.

- નાના પાયાના ઉદ્યોગો દ્વારા થતી ઉત્પાદન-વૃક્ષિક  
પણ આવા એકમોની સંખ્યા વધારવા માટે જવાબદાર છે.
- વર્ષ 1994 – 95માં નાના પાયાના ઉદ્યોગોના એકમો  
79.60 લાખ હતા, જે વર્ષ 2001 – 02માં વધી 105.21  
લાખ થયા અને વર્ષ 2011 - 12માં વધી 447.73 લાખ  
થયા.

➤ આમ, નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો વિકાસ ભારતમાં  
ઓદ્યોગીકરણની દિશામાં ગતિશીલ રહ્યો છે.

#### 4. નિકાસો :

➤ ભારતની નિકાસોમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોનો ફાળો  
નોંધપાત્ર છે.

- વર્ષ 1994 – 95માં ભારતની નિકાસોમાં નાના પાયાના ઉદ્યોગોએ ₹ 29,068 કરોડની નિકાસો કરી હતી, જે વર્ષ 2001 – 02માં વધીને ₹ 71,244 કરોડ અને 2006 – 07માં ₹ 1,77,600 કરોડ સુધી વૃદ્ધિ પામી હતી.
- નાના પાયાના ઉદ્યોગની નિકાસમાં વૃદ્ધિ થતાં વિદેશોમાં ભારતની વસ્તુઓ અને સેવાઓની માંગ વધી છે.

➤ પરિણામે વિદેશી ફૂલિયામણની કમાણી થતા દેશ  
માટે જરૂરી વસ્તુઓ અને સેવાઓની આચાત શક્ય  
બની છે.

## 5. શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ :

➤ નાના પાચાના ઉદ્ઘોગો શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-  
પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરે છે.

➤ તેથી તેમાં વધુ શ્રમ અને ઓછી મૂડીનો ઉપયોગ  
થાય છે. ઉત્પાદનનાં અન્ય સાધનો જમીન અને  
નિયોજકને સ્થિર રાખી, નાના પાચાના ઉદ્યોગો  
ઉત્પાદન વધારી રોજગારીનું સર્જન કરે છે.

## (5) વિરિષ આર્થિક વિસ્તારનું મહત્વ ટ્રેકમાં સમજવો.

- વિરિષ આર્થિક વિસ્તાર એ એક એવો કરમુકત ભૌગોલિક વિસ્તાર છે, જ્યાં આર્થિક કાયદાઓ દેશના કાયદાઓથી જુદા હોય છે.
- વિરિષ આર્થિક વિસ્તારો શરૂ કરવાનો હેતુ વિદેશી મૂડીને આકર્ષવાનો અને આંતરરાષ્ટ્રીય હરીફાઈ મુજબ દેશની નિકાસો અંકુશમુક્ત થાય તેવું વાતાવરણ સર્જવાનો છે.

- વિશેષ આર્થિક વિસ્તારોમાં કાયદા દ્વારા કર-રાહતો આપી,  
વિદેશી મૂડીરોકાણકારોને આકર્ષવામાં આવે છે. આવા  
મૂડીરોકાણ દ્વારા દેશની નિકાસો વધારી દેશનાં ઉત્પાદિત  
ક્ષેત્રોનો વિકાસ કરી, તને વિશ્વ સમકક્ષ બનાવવામાં આવે  
છે.
- ભારતમાં આઠ વિશેષ આર્થિક વિસ્તારોની સ્થાપના  
કરવામાં આવી છે, જેમને સરકાર દ્વારા અંકુશિત કરાય છે.

- ભારતમાં નવાં 18 વિશેષ આધ્રિક વિસ્તારોની રચના  
માટે દરખાસ્ત રજૂ કરવામાં આવી છે.
- ભારતમાં વિશેષ આધ્રિક વિસ્તારનું નિર્માણ કોઈ પણ  
ઘાનગી વ્યક્તિ, સરકાર, સંયુક્ત ક્ષેત્ર, રાજ્ય સરકાર કે  
રાજ્યની સંસ્થા તેમજ વિદેશી સંસ્થા દ્વારા થઈ શકે છે.

## પ્રશ્ન 5. નીચેના પ્રશ્નોના વિસ્તારપૂર્વક જવાબ આપો :

(1) ઉદ્યોગો ક્ષેત્રનું મહત્વ ચર્ચો.

➤ દેશના ઝડપી આર્થિક વિકાસ માટે ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો વિકાસ ખૂબ મહત્વનો છે. દેશમાં સામાજિક અને રાજકીય સ્થિરતા માટે ઉદ્યોગક્ષેત્ર મહત્વનો ભાગ ભજવે છે.

➤ ઉદ્યોગક્ષેત્રનું મહત્વ નીચેની બાબતો પરથી સ્પષ્ટ થાય છે:

### 1. રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો :

➤ ઉદ્યોગોના વિકાસને કારણે દેશના અર્થતંત્રમાં ઘેતીક્ષેત્રનું પ્રભુત્વ ઘટ્યું છે અને ઉદ્યોગોનો રાષ્ટ્રીય આવકમાં ફાળો વધવા પામ્યો છે. આમ છતાં, તે પૂરતો છે તેમ કઈ શકાય નહીં.

➤ 1951માં રાષ્ટ્રીય આવકનો 16.6% હિસ્સો ઉધોગોનો હતો,  
જે 2013 - 14માં વધીને 27 % થયો. રાષ્ટ્રીય આવકમાં  
ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રનો ફાળો વધતાં સેવાક્ષેત્રનો પણ વિકાસ  
થયો છે.

## 2. રોજગારી :

➤ ભારત અતિ વસ્તી ધરાવતો દેશ છે. શ્રમનો પુરવઠો પૂર્ણ  
સ્વરૂપે ઉત્પાદકીય કાર્યોમાં રોજગાર મેળવી શક્યો નથી.

- પરંતુ આયોજનકાળ દરમિયાન ઉદ્યોગક્ષેત્રનો વિકાસ શરૂ તેની રોજગાર- ક્ષમતામાં વૃદ્ધિ થયેલ જોવા મળે છે.
- વર્ષ 1951માં 10.6% શ્રમિકો ઉદ્યોગક્ષેત્રે રોજગારી મેળવતા હતા, તે પ્રમાણે વધીને 2011 – 12માં 24.3 % થયું.

➤ ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે નાના પાથાના ઉદ્યોગોનો વ્યાપ વધારવાથી રોજગારીના પ્રમાણમાં નોંધપાત્ર ફેરફાર લાવી શકાય છે.

### 3. નિકાસ આવક :

➤ ઉદ્યોગક્ષેત્ર પોતાનું ઉત્પાદન-પ્રમાણ વધારીને અર્થતંત્રમાં બચતપાત્ર અધિશેષની નિકાસ કરીને વિદેશી હૂંડિયામણની કમાણી કરે છે, જેનો ઉપયોગ અર્થતંત્રની અન્ય અછિત ધરાવતી વસ્તુઓની આયાત કરવામાં થઈ શકે છે.

- વર્ષ 2013 – 14માં દેશની કુલ નિકાસ આવકની  $\frac{2}{3}$  ભાગ જેટલી નિકાસ આવક માત્ર ઉદ્યોગક્ષેત્રમાંથી મળી હતી.
- આમ, દેશના અર્થતંત્રમાં ઉદ્યોગક્ષેત્ર પોતાના ઉત્પાદન-કાર્ય દ્વારા લોકોની અર્થતંત્રની જરૂરિયાત સંતોષે છે.

#### 4. અર્થતંત્રનો સમતોલ વિકાસ :

► દેશનો આર્થિક વિકાસ થતાં લોકોની આવક વધે છે અને તેમની પ્રાથમિક જરૂરિયાતો સંતોષાતાં આવકનો એક ભાગ બચત સ્વરૂપે રહે છે. લોકોની મોજશોખ અને આનંદપ્રમોદની વસ્તુઓની માંગ વધે છે, જે મુખ્યત્વે ઉદ્યોગક્ષેત્ર પુરી પાડે છે.

➤ ઉત્પાદનક્ષેત્રે સરકાર જહેર સાહસો શરૂ કરી પછાત  
વિસ્તારોમાં રોજગારી અને આવક ઊભી કરે છે. પરિણામે  
દેશના અર્થતંત્રનો ઝડપી અને સમતોલ વિકાસ થાય છે.

## 5. ઘેતીનું આધુનિકરણ :

➤ જમીન તેમજ શ્રમની ઉત્પાદકતા વધારવા ઘેતીનું  
આધુનિકરણ કરવા માટે ઉદ્યોગક્ષેત્ર ઘેતીક્ષેત્રને સહાયક  
બને છે.

- ઉદ્યોગો એતીક્ષેત્રને ટ્રેક્ટર, શ્રેસર, સબમર્સિબલ પંપ,  
જંતુનાશક દવા છાંટવાનાં થંત્રો જેવાં આધુનિક સાધનો  
પૂરાં પાડી ઉત્પાદન વધારવામાં મદદ કરે છે.
- ઉદ્યોગક્ષેત્ર રાસાયણિક ખાતરો, જંતુનાશક દવાઓ  
વગેરેનું ઉત્પાદન કરી, એતીક્ષેત્રે જમીનની ઉત્પાદકતા  
વધારવા મદદ પૂરી પાડે છે.

➤ આમ, ઉદ્યોગો દ્વારા અપનાવાયેલ નવીન ટેકનોલોજીની મદદ દ્વારા એતીનું આધુનિકરણ થવાથી એતીક્ષેત્રનો વિકાસ શક્ય બનાવાય છે.

## 6. અર્થતંત્રનું મજબૂત માળખું :

➤ ઓદ્યોગિક ક્ષેત્ર દ્વારા લોખિડ, સિમેન્ટ જેવી વस્તુઓનું ઉત્પાદન કરવામાં આવે છે. જેનો ઉપયોગ દેશની સિંચાઈ યોજનાઓ, રસ્તાઓ, પુલો વગેરે માટે થાય છે.

- આથી અર્થતંત્રનું માળખું મજબૂત બને છે.
- ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર બસ, કાર, ટ્રક, રેલવે, વિમાન, દ્વિચકીય વાહનો જેવાં વાહનવ્યવહારનાં સાધનો દેશને પૂરાં પાડે છે; જે થકી અર્થતંત્રનું પાયાનું માળખું મજબૂત બને છે.
- ઔદ્યોગિક ક્ષેત્ર બંદ્રક, ટેન્ક, બુલેટ જેવાં સંરક્ષણાનાં સાધનોનું ઉત્પાદન કરી વિદેશ પરનું સંરક્ષણ માટેનું અવલંબન ઘટાડે છે.

➤ આમ, ઉદ્યોગક્ષેત્ર વિવિધ વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરી,  
અર્થતંત્રનું મજબૂત માળખું તૈયાર કરે છે.

## 7. સામાજિક માળખામાં ફેરફાર :

➤ ઔદ્યોગિકરણને પરિણામે દેશમાં ઔદ્યોગિક સંસ્કૃતિ ઊભી  
થાય છે. જેશી દેશના લોકોમાં શિસ્ત, કઠોર પરિશ્રમ,  
હરીકાઈ, ટીમવર્ક, સ્વનિર્ભરતા, સહકાર, નવી સંશોધનવૃત્તિ,  
સંસ્થાકીય ક્ષમતા જેવા ગુણોનો વિકાસ થાય છે.

- જ્યારે અંધશ્રોદ્ધર્ષ, પ્રારબ્ધવાદ, સંકુચિતતા,  
જડતા વગેરે જેવી બાબતોમાં ઘટાડો થાય છે.
- આમ, આવા સામાજિક ફેરફારો ઔદ્યોગિક ક્ષેત્રે  
ઉત્પાદન-કાર્યમાં હકારાત્મક બને છે, જે  
અર્થતંત્રના વિકાસ માટે પ્રેરક બની રહે છે.

➤ ટ્રેકમાં, કૃષિક્ષેત્રના વિકાસ માટે, રોજગારીની તકોનું  
સર્જન કરવા, આંતરિક સાધનોનો મહત્વમાં ઉપયોગ  
કરવા, લોકોની આવક વધારી તેમના જીવનધોરણમાં  
સુધારો કરવા માટે ઔદ્ઘોગિકરણ મહત્વનો ભાગ બજવે  
છે. પરિણામે દેશનો આર્થિક વિકાસ થાય છે તેમજ  
દેશમાં સામાજિક અને રાજકીય સ્થિરતા પ્રાપ્ત થાય છે.

## (2) ઔદ્યોગિક મારખું સમજવો.



### ઔદ્યોગિક મારખું

1. મૂડીરોકાણને

આધારે

ઉદ્યોગ

2. માલિકીના

આધારે

ઉદ્યોગ

3. ઉત્પાદિત વस્તુના

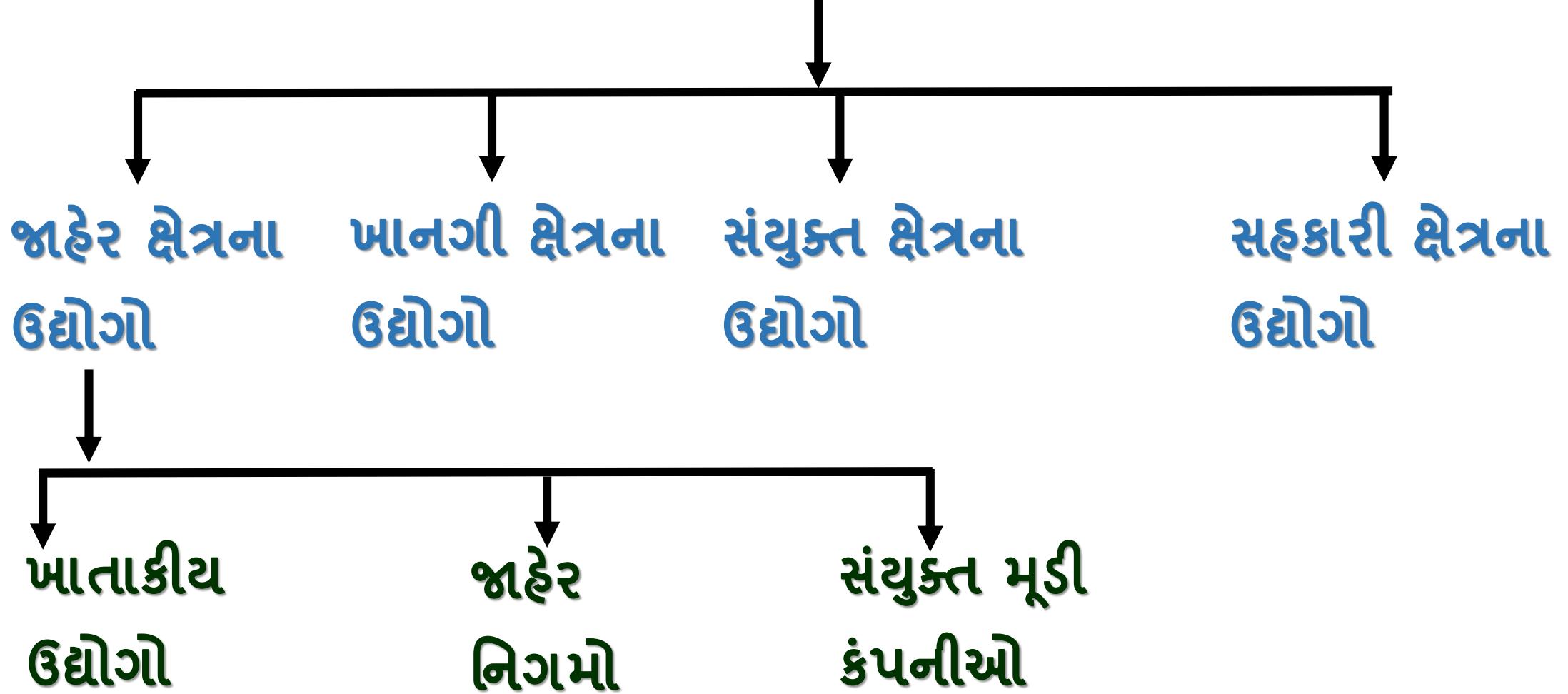
સ્વરૂપને

આધારે ઉદ્યોગ

# 1. મૂડીરોકણને આધારે ઉદ્યોગ



## 2. માલિકીના આધારે ઉદ્યોગ



### 3. ઉત્પાદિત વસ્તુના આધારે ઉદ્યોગ

વપરાશી વસ્તુના ઉદ્યોગો

અર્ધતૈયાર વસ્તુના ઉદ્યોગો

## □ મૂડી રોકાણના આધારે ઉદ્યોગો

### 1. ગૃહઉદ્યોગો :

➤ વીજળી અને ચંત્રોના ઉપયોગ વિના સાંચાં ઓજારો  
અને નહિવત્ મૂડીરોકાણશી કુટુંબના સભ્ય દ્વારા  
ચાલતા ઉદ્યોગોને ગૃહઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે;  
ખાખરા, પાપડ, અગરબત્તી, ખાઈ વગેરેના ઉદ્યોગો.

## 2. ટચૂકડા ઉદ્યોગો :

➤ કુલ ₹ 25 લાખની મૂડીરોકાણની મર્યાદામાં અને સંપૂર્ણ શ્રમપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિ દ્વારા ચાલતા ઉદ્યોગોને ટચૂકડા ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે, ધાતુ, ચામડુ, માટી વગેરેનો ઉપયોગ કરી કલાત્મક વસ્તુઓ બનાવવાના ઉદ્યોગો.

### 3. નાના પાયાના ઉદ્યોગો :

જે ઉદ્યોગમાં ₹ 25 લાખથી વધુ અને ₹ 5 કરોડથી ઓછું  
મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય, માત્ર શ્રમપ્રધાન  
ઉત્પાદન-પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હોય અને મોટા  
ઉદ્યોગના સહાયક ઉદ્યોગો હોય; તને નાના પાયાના  
ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે, ઓજારો, વાહનોનું સમારકામ અને  
વપરાશી વસ્તુઓનું ઉત્પાદન કરતા ઉદ્યોગો.

#### 4. મધ્યમ પાયાના ઉદ્યોગો :

► જે ઉદ્યોગોમાં ₹ 5 કરોડથી વધુ અને ₹ 10 કરોડથી ઓછું મૂડીરોકાણ કરવામાં આવ્યું હોય તથા શ્રમપ્રધાન કે મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-પદ્ધતિનો ઉપયોગ કરતા હોય, તેને મધ્યમ પાયાના ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે; યંત્રો, રસાયણો, ઇલેક્ટ્રોનિક સાધનો વગેરેના ઉદ્યોગો.

## 5. મોટા પાચાના ઉદ્યોગો :

► જે ઉદ્યોગમાં ₹ 10 કરોડથી વધુ મૂડીનું રોકાણ  
કરવામાં આવ્યું હોય અને મૂડીપ્રધાન ઉત્પાદન-  
પદ્ધતિનો વધુ ઉપયોગ કરતા હોય, તેને મોટા  
પાચાના ઉદ્યોગો કહે છે. જેમ કે; રેલવેનાં સાધનો,  
મોટાં વાહનો, લોખંડ વર્ગેરેના ઉદ્યોગો.